

## СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Бортнікова О. Г.

### ВСТУП

Трансформації визначальних сфер українського суспільства в контексті перебігу воєнно-політичних подій в Україні та навколо неї протягом 2014–2026 рр. обумовлює необхідність переосмислення засад державної політики України в умовах воєнного стану та в період повоєнного відновлення.

Ця обставина й визначає зв'язок загальної проблеми реінтеграції військовослужбовців як ключового напрямку державної політики України в умовах воєнного стану та в період повоєнного відновлення з найбільш важливими науковими та практичними завданнями наукового дослідження особливостей та динаміки соціальних процесів входу у війну<sup>1</sup> та виходу з війни<sup>2</sup>, їх прояви в українському суспільстві в умовах російсько-української війни.

На підставі аналізу результатів досліджень вітчизняних науковців з проблематики російсько-української війни<sup>3</sup> можна констатувати, що проблема виходу суспільства з війни є не менш актуальною, ніж проблема входження в неї. Це обумовлено зміною свідомості та світосприйняття людини, соціальних груп і суспільства в ході війни<sup>4</sup>, значною інертністю воєнно-політичної свідомості<sup>5</sup>, а також посттравматичними

---

<sup>1</sup> Бортнікова О.Г. Моделювання державного управління системою формування мотиваційної готовності особового складу ЗСУ до збройного захисту України: методико-процедурний аспект. *Стійкість особового складу Збройних Сил України: актуальні питання емпіричного виміру та розвитку*: матеріали IV науково-практичного семінару (Київ, 27 листопада 2025 р.). Київ: НДЦПЗСУ, 2025. С. 5-10.

<sup>2</sup> Шевченко М.М., Зозуля О.С., Лепіхов А.В., Храпач Г.С. Російсько-українська війна: особливості реалізації загроз державному суверенітету України та перспективи виходу з війни. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. № 2 (75). 2022. С. 6-15.

<sup>3</sup> Воєнні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України : монографія / колектив авторів; за заг. ред. А. М. Сиротенка. К. : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2020. 176 с.; Теоретико-прикладні аспекти російсько-української війни: всеохоплююча оборона, розвиток та посилення спроможностей : монографія / колектив авторів; за заг. ред. М.В. Ковалю. К. : НУОУ, 2025. 212 с. Шевченко М.М., Зозуля О.С., Лепіхов А.В., Храпач Г.С. Російсько-українська війна: особливості реалізації загроз державному суверенітету України та перспективи виходу з війни. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. № 2 (75). 2022. С. 6-15.

<sup>4</sup> Лисенко О. Гуманітарний вимір збройних конфліктів сучасності: спроба антропологічної рефлексії. *Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в XX – на початку XXI століть*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Житомир, 22 травня 2015 р.). Житомир: Полісся, 2015. С. 3-9.

<sup>5</sup> Шевченко М.М. Імагологія та проблеми формування воєнно-політичної свідомості українського суспільства в умовах маніпуляцій історичною інформацією. *Воєнна історія*. 2007. № 1 3. С. 99 – 106.

стресовими розладами в учасників бойових дій, соціальним джерелом яких є стан страху<sup>6</sup>.

Актуальність теми дослідження зумовлена також ще й тим, що в українському науковому дискурсі не отримало належної уваги осмислення проблематики виходу з війни<sup>7</sup>, а також питання методології дослідження цього феномену<sup>8</sup>.

Саме тому метою розділу є узагальнення та систематизація зарубіжного і українського досвіду щодо розвитку теорії і практики психологічної реабілітації військовослужбовців.

## **1. Зарубіжний і український наукові дискурси впливу війни на психологію військових та цивільних**

У вітчизняному науковому дискурсі представлено результати наукових досліджень проблематики впливу війни на психологію військових та цивільних,<sup>9</sup> й проблем реагування на загрози інформаційно-психологічній безпеці військових ЗСУ і цивільного населення України у російсько-українській війні.<sup>10</sup> Зокрема, в колективній монографії «Гібридна війна: in verbo et in praxi», виокремлено способи впливу психопростору-агресора на психопростір-жертви:

а) психологічний тиск, що охоплює собою залякування й погрози життю, приниження та провокування почуття провини;

б) інформаційні атаки;

в) економічну блокаду;

г) прогресуючу політичну й соціальну ізоляцію;

д) культурну агресію, що передбачає руйнування об'єктів культури;

ж) воєнні дії й ін.<sup>11</sup>

---

<sup>6</sup> Стасюк В.В. Страх і паніка на війні : монографія. Київ: НУОУ, 2013. 290 с.

<sup>7</sup> Культура діалога. Разрешение конфликтов. Примерение / сост. И. Соломадин. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 264 с.

<sup>8</sup> Шевченко М.М. Проблема виходу з війни: спроба соціально-філософської рефлексії. *Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства*: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнського науково-практичного круглого столу (Ірпінь, 24 березня 2017 року). Ірпінь: Університет державної фіскальної служби України, 2017. С. 234-238.

<sup>9</sup> Гібридна війна: in verbo et in praxi : монографія / Донецький національний університет імені Василя Стуса / під. заг. ред. проф. Р.О. Додонова. Вінниця : ТОВ "Нілан-ЛТД", 2017. 412 с.; Твердохліб Ю.М. Інформаційно-психологічні операції у російсько-українській гібридній війні: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04. / Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича. Чернівці, 2019. 219 с.

<sup>10</sup> Зозуля О. С. Державне управління забезпеченням інформаційної безпеки України в умовах інформаційно психологічного протистояння: дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / НАДУ. Київ, 2017. 261 с.; Зозуля О.С., Печенюк І.С., Шевченко М. М. Паспортизація загроз військово-психологічній безпеці в інтересах підвищення ефективності державного воєнного управління. *Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції*: матеріали науково-практичної конференції (Київ, 3 червня 2015 року). Київ: НУОУ, 2015. С. 92-94.

<sup>11</sup> Гібридна війна: in verbo et in praxi : монографія / Донецький національний університет імені Василя Стуса / під. заг. ред. проф. Р.О. Додонова. Вінниця : ТОВ "Нілан-ЛТД", 2017. С.46-47.

В згаданій монографії автори акцентують увагу на питаннях вразливості психіки від інформаційного середовища, сутнісних характеристиках насильства й примушування як інструментів «гарячих» та інформаційних війн. Автори монографії доводять, що насильство є інструментом впливу на зовнішні вияви психопростору жертви-агресії, що дозволяє змусити її дотримуватися нав'язаних їй правил поведінки психопростором агресора й водночас викликати в неї тимчасові емоційні стани: жаж, страх, переляк, стрес. Примушування є інструментом впливу на внутрішні вияви психопростору жертви-агресії – індивідуальні світоглядні парадигми (психологічні установки) й особистісні чуттєво-емоційні стани.

В умовах війни, бойових дій, однією з психотравмуючих обставин, чинником, що спричиняє стрес і, як наслідок, виникненню бойових психічних травм (БПТ) у військовослужбовців є втрати серед особового складу. Результати багаторічних досліджень вчених з проблем бойових психічних травм у військовослужбовців свідчать про спільні риси та відмінності в специфіці виникнення, характеристиках БПТ у військовослужбовців різних армій. Так, американський дослідник Д. Гроссман в книзі «Вбивство. Психологічна плата за навчання вбивати на війні і в мирний час» подає інформацію про втрати на війні через психотравми:

британці вважали, що під час Першої світової війни їхні солдати можуть бути в нормі кількесот днів, після чого вони неминуче отримують психотравми. Така психологічна витривалість забезпечувалася практикою ротацій солдатів – після приблизно дванадцяти днів ведення бойових дій їм давали чотири дні відпочинку;

в США під час Другої світової війни понад 800000 чоловік були кваліфіковані як непридатні до військової служби через психотравми, водночас американські збройні сили в ході Другої світової війни втратили 504 000 осіб через психічні розлади;

в ході Другої світової війни після шістдесяти днів бойових дій 98% солдатів американських збройних сил, котрі вижили, зазнавали різного ступеню психотравм, 2% з них перетворювалися на «агресивну психопатичну особистість», здатну витримати тривалий бій;

у короткій арабо-ізраїльській війні 1973 р. майже третина всіх ізраїльських втрат була спричинена психотравмами;

у 1982 р. під час вторгнення до Лівану втрати ізраїльських військ від психотравм удвічі перевищували кількість загиблих;

на війні завжди мають місце втрати від психотравм, проте саме у війнах XX ст. наші фізичні й матеріально-технічні можливості підтримувати бойові дії перевищили психічну здатність людини їх переносити.<sup>12</sup>

Українські дослідники Т. Кружева та О. Роженственський у 1997 р. на міжнародній науково-практичній конференції вказали на те, що для Збройних Сил України (далі – ЗСУ) наступ можливий при наявності 30% втрат серед особового складу, а оборона – при 50% втрат. В італійській армії втрати в межах 1,5–3% вважаються критичними, а частини й підрозділи – недієздатними. Кількість військовослужбовців з психічною патологією, яких евакуювали в тил із лав Червоної Армії в 1943 році було (згідно різних джерел) від 7 до 16%, тоді як в армії США в цей же період відповідні втрати

---

<sup>12</sup> Гроссман Д. Вбивство. Психологічна плата за навчання вбивати на війні і в мирний час / пер. з англ. Андрій Накорчевський; фаховий редактор Олег Фещовець. Львів: Видавництво «Астролябія», 2024. С. 99-101.

становили 33% випадків серед офіцерів і 4% – серед солдат. Вітчизняні дослідники також зазначили, що в умовах сучасних війн та збройних конфліктів в структурі санітарних втрат, психологічні втрати будуть складати до 36%, а при застосуванні зброї масового ураження – до 90%.<sup>13</sup>

Протягом 2006-2010 рр. у Клініці психіатрії і бойового стресу військового медичного інституту (м. Варшава) було госпіталізовано 144 ветерани польських військових контингентів. З них 25 (24%) військовослужбовців проходили службу в польському контингенті в Афганістані. У 68% госпіталізованих військовослужбовців були виявлені психічні розлади, пов'язані із стресом, у тому числі 40% мали посттравматичну стресову реакцію. Водночас, 10-15% військовослужбовців, котрі повернулися з Іраку та Афганістану, мали симптоми, типові для стресового розладу.<sup>14</sup>

Вважається, що бойовий стрес є передпатологічним дестабілізуючим станом, що вичерпує функціональний резерв організму, збільшує ризик дезінтеграції психічної діяльності, психоматичних розладів і виникнення стійких сомато-вегетативних дисфункцій. Так, значна нервово-емоційна напруга бойових умов у 75% випадків супроводжується дезорганізацією психічної діяльності, а боєздатність підрозділів на 65% обумовлена функціональним станом організму військовослужбовця.<sup>15</sup> Аналіз результатів досліджень дозволяють констатувати, що серед військовослужбовців, котрі брали участь у сучасних бойових діях 62% – відчували максимальне психологічне навантаження, 58% з них під час бою були нездатними вести прицільний вогонь, 80% солдатів і сержантів та 60% офіцерів перебували у стані стресу, що загрожувало зриву виконання бойових завдань. Загалом після завершення бойових дій від 40% до 80% особового складу потребує психологічної та фізіологічної корекції, підтримки. Військові психологи встановили, що 30% особового складу відчуває найбільший страх перед боєм, 35% – під час бою, 16% – після бою, інші – до, після і під час бойових дій.<sup>16</sup>

В науковій літературі психогенні розлади воєнного часу розглядаються окремо в учасників бойових дій і в цивільному населенні. Розходження зумовлені тим, що солдат в умовах бойової обстановки постійно піддається загрозі смерті – загрозі, від

---

<sup>13</sup> Кружева Т.В., Рожественський О.О. Методика попередження психічних травм і подолання їх наслідків у представників різних етносів. *Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі XXI століття* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 22 – 26 травня 1997 р.): у 2 ч. – Київ – Чернівці : КВГІ, 1997. Ч.2. – С. 175-176.

<sup>14</sup> Олійник В.О. Програма психолого-психіатричної допомоги військовослужбовцям збройних сил Польщі. *Актуальні проблеми психологічної допомоги, спеціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 3 червня 2015 р.). Київ: НАОУ, 2015. С. 218-219.

<sup>15</sup> Варивончик Д.В., Мальцев О.В., Кальниш В.В., Пишнов Г.Ю. Система психофізіологічної реабілітації військовослужбовців – ключова ланка у збереженні психічного здоров'я учасників антитерористичної операції. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 7 червня 2018 р.). Київ: НАОУ, 2018. С. 52-53.

<sup>16</sup> Алещенко В.І. Психологічна реабілітація військовослужбовців в умовах бойової обстановки й післябою. *Актуальні проблеми психологічної допомоги, спеціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 3 червня 2015 р.). Київ: НАОУ, 2015. С. 134.

якої не має права ухилитися, тоді як для цивільного населення цілком прийнятним є ухилення від згаданої загрози шляхом пошуку порятунку власного життя й відсутність стресу безпосередньої зустрічі зі своїми потенційними вбивцями.<sup>17</sup>

За даними часів Другої світової війни:

до лікувальних установ армії США (з 1 січня 1942 р. по 30 червня 1945 р.) надійшло близько 1 млн. осіб з нервово-психічними захворюваннями, у тому числі 64% із психоневрозами, 7% із психозами. Водночас, майже половина демобілізованих за станом здоров'я з армії США військовослужбовців під час Другої світової війни страждали на нервово-психічні захворювання, у тому числі 70% з них – психоневрозами;<sup>18</sup>

населення Німеччини та Англії не зазнавало масових психотравм унаслідок стратегічних бомбардувань. Ці бомбардування призводили швидше до того, що серія людей загартовувалися й зростала готовність убивати ворога. Феномен недієздатності доктрини Дуе «стратегічних бомбардувань», яка передбачала катастрофічні наслідки для цивільного населення Німеччини та Англії, пояснювався повосенними психологами та психіатрами теорією вигоди через хворобу. Проте, Д. Гроссман зазначає: «Теорія вигоди через хворобу, не працює з двох причин: солдати стають жертвами психотравм навіть тоді, коли зовсім не мають від цього вигоди – така природа божевілля, – і, по-друге, цивільні дійсно могли мати вигоду, «звільнившись від пут реальності» і тікаючи в сільську місцевість, або, ще краще, тікаючи до психіатричних клінік, що, як правило, були розташовані далеко від об'єктів стратегічних бомбардувань».<sup>19</sup>

Є сенс зауважити, що в українському науковому дискурсі визначено роль ідеї Джуліо Дуе щодо повітряної війни в емпіричних узагальненнях у сфері національного спротиву України російській агресії.<sup>20</sup> Проте питання масових психотравм цивільного населення України унаслідок стратегічних бомбардувань росією є предметом дослідження лише окремих експертів.

Є сенс зауважити, що у військовослужбовців ЗСУ, котрі проходили лікування у Військово-медичному клінічному центрі професійної патології особового складу ЗСУ (м. Ірпінь) у 2014 р. було діагностовано супутню патологію постравматичної стресової реакції майже у половини,<sup>21</sup> а в 2016 р. – гостру реакцію на стрес у 23%

---

<sup>17</sup> Гроссман Д. Вбивство. Психологічна плата за навчання вбивати на війні і в мирний час / пер. з англ. Андрій Накорчевський; фаховий редактор Олег Фещовець. Львів: Видавництво «Астролябія», 2024. С.112-129.

<sup>18</sup> Стасюк В.В. Страх і паніка на війні : монографія. Київ: НУОУ, 2013. С. 110.

<sup>19</sup> Гроссман Д. Вбивство. Психологічна плата за навчання вбивати на війні і в мирний час / пер. з англ. Андрій Накорчевський; фаховий редактор Олег Фещовець. Львів: Видавництво «Астролябія», 2024. С.115.

<sup>20</sup> Андреев С.С., Шевченко М.М. Роль ідей Джуліо Дуе щодо повітряної війни в емпіричних узагальненнях у сфері національного спротиву України російській агресії. *Воєнна історія України : історична ретроспектива* : матеріали міжвузівського науково-практичного семінару (Київ, 31 жовтня 2024 р.). Київ: ЦП «Компринт», 2024. С. 39-43.; Абрамов В. І., Зюзя О. В. Удосконалена базова модель міждержавного протидержавного з урахуванням сучасних тенденцій російсько-української війни. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2022. № 5. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=2679>

<sup>21</sup> Кіх А.Ю., Волянський О.М., Білов О.А. Проблемні питання організації медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції на госпітальному етапі.

військовослужбовців, посттравматичний стресовий розлад у 10%, окремі симптоми ПТРС у 32%, розлади адаптації у 35% військовослужбовців.<sup>22</sup>

Результати психологічних досліджень, які були проведені у травні-серпні 2014 р. свідчать, що військовослужбовці ЗСУ – учасники бойових дій у зоні антитерористичної операції (далі – АТО) мали істотно вищий рівень вираженості як узагальнених показників посттравматичного та гострого стресового розладу, так і показників їх окремих симптомів (вторгнення – 42%, уникнення – 64%, гіперактивізація – 44%, дистрес, дезадаптація).<sup>23</sup>

Вітчизняний дослідник В. Алещенко розглядаючи проблему «синдрому АТО» констатує:

станом на 1 квітня 2018 р. 545 учасників бойових дій на Донбасі вчинили самогубство;

через об'єктивну відсутність достатньої кількості фахівців-психологів з практичним досвідом (близько 300 фахівців) у військових частинах підхід до психологічної реабілітації з об'єктивних причин залишався вимушено формальним;

централізовані заходи з психологічної реабілітації учасників АТО в Україні у 2018 р. не здійснювалися взагалі, попри вимоги «Порядку проведення психологічної реабілітації учасників АТО» затвердженого Урядом України від 27 грудня 2017 р. № 1057.<sup>24</sup>

У 2018 р. результати діагностики психічного стану військовослужбовців ЗСУ показали, що дві третина респондентів зовсім не задоволені тим, як вони живуть, і тільки третина посередньо в загальному задоволені життям. Серед опитаних виявлено 68% військовослужбовців, що переживали високий рівень особистої тривожності, 32% – середній рівень тривожності, 28% – середній рівень фрустрації, 12% – високий рівень агресивності, 32% – прояви агресивності час від часу.<sup>25</sup>

Зауважимо, що діапазон чинників впливу війни на психологію учасників бойових дій надзвичайно широкий, а наслідки такого впливу суперечливі та позначаються

---

*Актуальні проблеми психологічної допомоги, спеціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 3 червня 2015 р.). Київ: НАОУ, 2015. С. 170.

<sup>22</sup> Блинков О.А. Организация работы отделения психологической реабилитации Ирпенского клинического госпиталя. *Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства*: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнського науково-практичного круглого столу (Ірпінь, 24 березня 2017 року). Ірпінь: Університет державної фіскальної служби України, 2017. С. 8-12.

<sup>23</sup> Кокун О.М., Пішко І.О., Лозинська Н.С. Дослідження негативних психічних станів військовослужбовців *Актуальні проблеми психологічної допомоги, спеціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 3 червня 2015 р.). Київ: НАОУ, 2015. С. 174.

<sup>24</sup> Алещенко В.І. Побудова моделі психологічної реабілітації учасників АТО. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 7 червня 2018 р.). Київ: НАОУ, 2018. С. 13-14.

<sup>25</sup> Березовська Л.І. Психічні стани військовослужбовців, що переживають наслідки військових дій. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 7 червня 2018 р.). Київ: НАОУ, 2018. С. 30-31.

протягом тривалого періоду після закінчення війни. Остання накладає відбиток на свідомість і, відповідно, поведінку людей, що брали безпосередню участь в збройній боротьбі, на усе їх наступне життя. Як правило, післявоєнне суспільство відноситься до своїх недавніх захисників з певним нерозумінням і побоюванням. У цьому полягає одна з найважливіших причин такого явища, як посттравматичний стресовий синдром,<sup>26</sup> і як наслідок – різного роду конфліктів з «новим середовищем» (психологічних, соціальних і навіть політичних), коли люди, котрі повернулися з війни, не можуть стати «такими, як усі», прийняти інші «правила ігри», від яких вже відвикли або після усього пережитого вважають їх безглуздими і неприйнятними.<sup>27</sup> В таких обставинах найбільш помітними проявами специфічної дії війни на психологію її учасників є «фронтний максималізм», синдром силових методів і спроб їх застосування (особливо на перших порах) в конфліктних ситуаціях мирного часу.

Людині, у котрої виробилася миттєва, загострена реакція на будь-яку небезпеку, а у свідомості затвердилися переосмислені життєві цінності, які відрізняються від цінностей «цивільних» людей, досить важко стриматися, виявити гнучкість, відмовитися від звички в критичних ситуаціях «хапатися за зброю», будь-то в прямому або у переносному розумінні. Душевні надломи, зриви, озлоблення, непримиренність, підвищена конфліктність, – з одного боку; і втома, апатія, – з іншою, – як природна реакція організму на наслідки тривалої фізичної і нервової напруги у бойовій обстановці, стають характерними ознаками поведінки учасників бойових дій.

За таких умов, що склалися цілями державної політики України в умовах воєнного стану та в період повоєнного відновлення є:

збереження людського потенціалу України – її людей;

реінтеграція військових складовими якої є психологічна й медична реабілітація, соціалізація військовослужбовців.

Це, в свою чергу, потребує виконання низки завдань:

науково-методичне і клінічне забезпечення воєнної психогігієни і психологічної реабілітації як цілісного засобу збереження здоров'я і життя українських військовослужбовців;<sup>28</sup>

удосконалення моделі управління психологічною реабілітацією українських військовослужбовців, структурними елементами якої є: мета, завдання, засоби, процес, принципи, функції, механізми психологічної реабілітації<sup>29</sup> в контексті нових

---

<sup>26</sup> Максименко С.Д. Психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції. *Актуальні проблеми психологічної допомоги, спеціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 3 червня 2015 р.). Київ: НАОУ, 2015. С. 15-17.

<sup>27</sup> Іванова Н.Г. Посттравматичні стресові розлади учасників антитерористичної операції. *Актуальні проблеми психологічної допомоги, спеціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 3 червня 2015 р.). Київ: НАОУ, 2015. С. 157-159.

<sup>28</sup> Болтівець С.І. Національна мережа збереження психічного здоров'я і психологічної реабілітації учасників бойових дій. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 7 червня 2018 р.). Київ: НАОУ, 2018. С. 39-42.

<sup>29</sup> Алещенко В.І. Побудова моделі психологічної реабілітації учасників АТО. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань*

викликів динамічного безпекового середовища публічно-управлінській практиці психологічної реабілітації українських військових.

## **2. Науково-методичне забезпечення психологічної реабілітації військовослужбовців: зарубіжний і український досвід**

У вітчизняному науковому дискурсі поняття «реабілітація» (відновлення) трактується як «третинна профілактика», розуміючи при цьому під первинною профілактикою попередження захворювань, під вторинною профілактикою – лікування хвороби. При цьому розглядаючи питання комплексної реабілітації учасників бойових дій, які отримали посттравматичний стресовий розлад (далі – ПТСР) враховується такий чинник, який визначатиме зорієнтованість всієї реабілітаційної системи – чи буде пацієнт продовжувати військово-професійну діяльність у якості військовослужбовця, чи він вже є некомбатантом, звільненим у запас.<sup>30</sup>

Зауважимо, що різниця у зарубіжних і вітчизняних підходах до практики реабілітації військових полягає у варіативному введенні до реабілітаційного комплексу заходів блоку відновлення військово-професійних навичок.

У США діє гнучка система комплексної реабілітації психотравмованих ветеранів бойових дій – PTSD Treatment Programs in the U.S. Department of Veterans Affairs. Ця програма включає в себе два основних організаційних підходи до реабілітації військових:

1. Specialized Outpatient PTSD Programs (SOPPs) – програми реабілітації, які розраховані на позаклінічну реабілітацію психотравмованих, які містять у собі три варіанти:

PTSD Clinical Teams (PCTs) – проведення індивідуальних та групових сеансів стандартної реабілітації виїзними групами;

Substance Use PTSD Teams (SUPTs) – проведення індивідуальних та групових сеансів інтенсивної реабілітації виїзними групами у випадку складних ПТСР;

Women's Stress Disorder Treatment Teams (WSDTTs) – проведення індивідуальних та групових сеансів стандартної реабілітації жінок-військовослужбовців виїзними групами.

2. Specialized Intensive PTSD Programs (SIPPs) – програми реабілітації, які розраховані на комплексне здійснення соціальної, відновлювальної, трудової реабілітації, в основному в стаціонарних (клінічних) умовах:

PTSD Day Hospitals (DH) – здійснення індивідуальних та групових сеансів амбулаторної реабілітації протягом 4-8 годин, один або декілька разів на тиждень;

Evaluation and Brief Treatment of PTSD Units (EBTPUs) – стаціонарний реабілітаційний курс протягом 14-28 днів;

PTSD Residential Rehabilitation Programs (PRRPs) – стаціонарний курс поглибленої реабілітації протягом 28-90 днів;

Specialized Inpatient PTSD Units (SIPUs) – стаціонарний спеціалізований курс поглибленої реабілітації протягом 28-90 днів;

---

*в особливих умовах* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 7 червня 2018 р.). Київ: НАОУ, 2018. С. 14-15.

<sup>30</sup> Стасюк В.В. Страх і паніка на війні : монографія. Київ: НУОУ, 2013. С. 219-220.

PTSD Domiciliary (PTSD Dom) – стаціонарний курс поглибленої варіативної реабілітації протягом певного періоду часу;

Women's Trauma Recovery Program (WTRP) – стаціонарна реабілітаційна програма для психотравмованих жінок-військовослужбовців у відновлювальному центрі протягом 60 днів.<sup>31</sup>

В збройних силах Польщі з метою запобігання наслідків БПТ реалізовувалася Програма допомоги військовослужбовцям ЗС Польщі в групах психолого-психіатричного розладу на період 2014-2015 рр. (далі – Програма).<sup>32</sup> Ця програма була призначена для військовослужбовців, котрі планувалися до участі в миротворчих операціях за кордоном, командирів бойових підрозділів та тактичних з'єднань, психологів, лікарів, капеланів.

Метою психолого-освітньої Програми було визначено підготовку вищевказаних категорій військовослужбовців до можливого виявлення у них, їхніх колег та підлеглих БПТ, пов'язаних з участю в бойових діях в рамках польського військового контингенту. Наявна психопрофілактична система передбачала мінімізацію ризиків виникнення вказаних психічних розладів та пояснювала способи їх завчасного виявлення. Проактивне реагування на психічні розлади сприяли наданню швидкої спеціалізованої допомоги військовослужбовцям і забезпечувало їх від подальшого розвитку згаданих розладів.

Окремими цілями психолого-освітньої Програми було визначено:

надання можливості скористатися допомогою спеціалістів та визначення способів покращення здоров'я внаслідок психолого-психіатричних впливів;

розвиток підстав, основ і пропагування здорового способу життя, корисного для психічного здоров'я військовослужбовця;

вивчення способів конструктивного реагування на виникаючий емоційний тиск, вивчення ефективних способів відпочинку;

поширення знань про поведінку і загрози, які виникають внаслідок психічних розладів;

набуття вмінь надання основної підтримки і першої психологічної допомоги психотравмованим особам;

набуття вмінь надання спеціальної медико-психологічної підтримки.

У вітчизняному науковому дискурсі репрезентовано наступну модель проведення реабілітації учасників бойових дій з ПТСР (завдання, які вирішуються; методи, які використовуються для виконання відповідних завдань):<sup>33</sup>

I етап – підготовчий.

1. Зняття неактуальної психічної напруги.

Методи: аутотренінг, м'язова релаксація, голотропне дихання, тілесно-орієнтована терапія.

II етап – корекційно-розвиваючий етап.

2. Створення сприятливої психологічної атмосфери.

---

<sup>31</sup> Стасюк В.В. Страх і паніка на війні : монографія. Київ: НУОУ, 2013. С. 220-221.

<sup>32</sup> Олійник В.О. Програма психолого-психіатричної допомоги військовослужбовцям збройних сил Польщі. *Актуальні проблеми психологічної допомоги, спеціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 3 червня 2015 р.). Київ: НАОУ, 2015. С. 218-220.

<sup>33</sup> Стасюк В.В. Страх і паніка на війні : монографія. Київ: НУОУ, 2013. С. 221.

Методи: ігротехнічні засоби, праце-, натуро-, естетотерапія, раціональна психотерапія.

III етап – інтеграція в систему соціальних зв'язків та відносин.

3. Гармонізація системи відносин особистості.

4. Корекція поведінки.

5. Підвищення соціально-психологічної компетенції.

6. Підвищення комунікативної компетенції.

7. Закріплення ефективних схем поведінки.

Методи: особистісно-реконструктивна психотерапія, поведінкова психотерапія, логотерапія, системно-образне проєктивне тренування, залучення до суспільної діяльності, створення «реадаптуючого» середовища.

У реальності російсько-української війни, як новій реальності існування українського суспільства, актуалізувалася потреба розуміння змін, які відбуваються на індивідуально-психологічному рівні життєтворення кожного учасника бойових дій.

Традиційно досвід збройних протистоянь асоціювався із суто негативними психологічними змінами учасників бойових дій, змінюючи їхній внутрішній світ, емоційні стани, цінності, погляди на життя. Проте, на початку XXI ст. у світовій психологічній науці спостерігається стрімка зміна парадигм: на протигагу традиційній «патологізованій» парадигмі протиставляється нова – позитивно орієнтована. Тобто в наукових дослідженнях не лише констатується деструктивний бік участі у бойових діях, але й емпірично підтверджуються позитивні, адаптаційні зміни особистості внаслідок переживання бойового досвіду.<sup>34</sup>

У західній психології позитивні наслідки травматичного досвіду знайшли своє представлення у концепції посттравматичного зростання. Її автори Р. Тедескі та Л. Калхоун поняття «посттравматичне зростання» визначають як відчуття позитивних змін, унаслідок боротьби зі значною життєвою кризою.<sup>35</sup>

Посттравматичне зростання проявляється в тому, що змінюється відношення людини в трьох вимірах: до самої себе, до інших людей, до світу. Людина водночас починає себе відчувати більш вразливою й більш сильною, ніж раніше. Іноді відкриваються нові можливості. Життя починає сприйматися не як даність, а як дар, те чим варто користуватися із розумінням. При цьому конфлікт переживається як випробовування, «перевірка на міцність».<sup>36</sup>

У 1996 р. Р. Тедескі та Л. Калхоуном було розроблено психометричну методикау кількісної оцінки посттравматичного зростання «Опитувальник посттравматичного

---

<sup>34</sup> Осьодло В.І. Зубовський Д.С. Посттравматичне зростання особистості учасників бойових дій: сучасний стан та перспективи. *Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства*: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнського науково-практичного круглого столу (Ірпінь, 24 березня 2017 року). Ірпінь: Університет державної фіскальної служби України, 2017. С. 143-148.

<sup>35</sup> Зубовський Д.С. Особистісне зростання учасників АТО у посттравматичний період. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 7 червня 2018 р.). Київ: НАОУ, 2018. С. 87.

<sup>36</sup> Культура диалога. Разрешение конфликтов. Примерение / сост. И. Соломадин. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. С. 194.

зростання». <sup>37</sup> Проте, перші емпіричні дослідження після наукової концептуалізації посттравматичного зростання з'явилися у науковій літературі в 2005 р. Ці дослідження були проведені американськими вченими й фокусувалися на ветеранах збройних сил США, котрі приймали участь у війні в Перській затоці, війні в Іраку. <sup>38</sup>

Попередньо підсумуємо: постановка проблеми вивчення ПТСР та проведення реабілітації учасників бойових дій з ПТСР в арміях США, Польщі, України в першій декаді 2000-х р. здійснювалися переважно в рамках традиційної «патологізованої» парадигми психологічної науки. На початку ХХІ ст. у світовій психологічній науці на зміну традиційній «патологізованій» парадигмі прийшла нова – позитивно орієнтована в рамках якої не лише констатується деструктивний бік участі у бойових діях, але й емпірично підтверджуються позитивні, адаптаційні зміни особистості внаслідок переживання бойового досвіду.

### **3. Парадигмальні засади особистісного зростання учасників бойових дій у посттравматичний період: українські реалії**

У грудні 2017 р. було проведено дослідження наявності особистісного зростання учасників АТО у посттравматичний період та встановлено структуру його проявів: <sup>39</sup>

9,5% всієї вибіркової сукупності учасників АТО повідомили про низький рівень прояву посттравматичного зростання;

Більш ніж 70% вибіркової сукупності учасників АТО повідомили про помірний рівень посттравматичного зростання;

20% учасників АТО продемонстрували значний рівень прояву цього феномену.

Отже, переважна більшість респондентів відзначила у своїй особистості певні позитивні психологічні зміни в результаті досвіду участі у збройному конфлікті.

Групою реінтеграції Генерального штабу ЗСУ у квітні-липні 2022 р. було проведено соціально-психологічне дослідження результати якого вказують на те, що: <sup>40</sup>

77% звільнених осіб із російського полону, вважають полон одним із ризиків професійної діяльності військовослужбовців, а також – це унікальний досвід, який надає можливість подивитися на життя з іншої сторони;

47% звільнених осіб із російського полону в глибині душі відчувають провини та сором, бояться осуду та зневаги із боку оточуючих;

---

<sup>37</sup> Осьодло В.І. Zubovskiy D.S. Перевірка факторної структури україномовної методики «Опитувальник посттравматичного зростання». *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 7 червня 2018 р.). Київ: НАОУ, 2018. С. 177.

<sup>38</sup> Zubovskiy D.S. Особистісне зростання учасників АТО у посттравматичний період. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 7 червня 2018 р.). Київ: НАОУ, 2018. С. 87-88.

<sup>39</sup> Zubovskiy D.S. Особистісне зростання учасників АТО у посттравматичний період. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 7 червня 2018 р.). Київ: НАОУ, 2018. С. 88-89.

<sup>40</sup> Чижевський С.О. Психологічна складова реінтеграційних заходів із звільненими з полону. *Стійкість особового складу Збройних Сил України: актуальні питання емпіричного виміру та розвитку*: Збірник матеріалів науково-практичних семінарів (Київ, 2022–2024 р.р.) Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2025. С. 329-336.

дії лише 40% звільнених осіб були спрямовані за будь-яких умов зберегти себе живим – здатися в полон.

Після проходження звільненими із російського полону реінтеграційних заходів:

45% опитаних повідомили про плани продовження військової служби;

17% опитаних вказали на бажання перевестися до інших підрозділів;

8% опитаних вказали про наміри звільнитися із військової служби.

Зазначена статистика вказує на ефективність реінтеграційних заходів, й зокрема психологічної та медичної реабілітації, соціалізації військовослужбовців.

Отже, на початку XXI ст. у світовій психологічній науці на зміну традиційній «патологізованій» парадигмі прийшла нова – позитивно орієнтована в рамках якої не лише констатується деструктивний бік участі у бойових діях, але й емпірично підтверджуються позитивні, адаптаційні зміни особистості внаслідок переживання бойового досвіду.

В сучасній вітчизняній практиці психологічної реабілітації військовослужбовців намітилася позитивна тенденція застосування концепції посттравматичного зростання, що дає свої позитивні результати в реінтеграції військових.

## **ВИСНОВКИ**

1. Систематизація та узагальнення результатів зарубіжних і вітчизняних наукових досліджень з проблем впливу війни на психологію військових та цивільних дозволяє констатувати, що на війні завжди мають місце втрати від психотравм, проте саме у війнах XX – початку XXI ст. наші фізичні й матеріально-технічні можливості підтримувати бойові дії перевищили психічну здатність людини їх переносити. За таких умов, що склалися цілями державної політики України в умовах воєнного стану та в період повоєнного відновлення є:

збереження людського потенціалу України – її людей;

реінтеграція військових складовими якої є психологічна й медична реабілітація, соціалізація військовослужбовців.

2. Показано, що постановка проблеми вивчення ПТСР та проведення реабілітації учасників бойових дій з ПТСР в арміях США, Польщі, України в першій декаді 2000-х р. здійснювалися переважно в рамках традиційної «патологізованої» парадигми психологічної науки.

На початку XXI ст. у світовій психологічній науці на зміну традиційній «патологізованій» парадигмі прийшла нова – позитивно орієнтована в рамках якої не лише констатується деструктивний бік участі у бойових діях, але й емпірично підтверджуються позитивні, адаптаційні зміни особистості внаслідок переживання бойового досвіду.

3. Встановлено, що в сучасній вітчизняній практиці психологічної реабілітації військовослужбовців намітилася позитивна тенденція застосування концепції посттравматичного зростання. Реалізація цієї концепції передбачає орієнтацію колишніх учасників бойових дій при подоланні наслідків ПТСР не на пасивну реадaptaцію до колишнього життя, а на активізацію здатності життєтворення, тобто здатності перепроектувати власне життя та втілювати, реалізовувати ці оновлені проекти у професійній, сімейній, особистій та інших сферах, досягаючи все більш високого рівня психологічного благополуччя.

## АНОТАЦІЯ

Метою розділу є узагальнення та систематизація зарубіжного і українського досвіду щодо розвитку теорії і практики психологічної реабілітації військовослужбовців.

Для вирішення завдань дослідження нами використовувалися діалектичний метод та системно-ситуаційний метод, метод узагальнення та метод систематизації.

Показано, що на початку ХХІ ст. у світовій психологічній науці на зміну традиційній «патологізованій» парадигмі прийшла нова – позитивно орієнтована в рамках якої не лише констатується деструктивний бік участі у бойових діях, але й емпірично підтверджуються позитивні, адаптаційні зміни особистості внаслідок переживання бойового досвіду.

Встановлено, що в сучасній вітчизняній практиці психологічної реабілітації військовослужбовців намітилася позитивна тенденція застосування концепції посттравматичного зростання.

## Література

1. Абрамов В. І., Зюзя О. В. Удосконалена базова модель міждержавного протидіяння з урахуванням сучасних тенденцій російсько-української війни. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2022. № 5. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=2679>

2. Алещенко В.І. Побудова моделі психологічної реабілітації учасників АТО. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах: матеріали наук.-практ. конф.* (Київ, 7 червня 2018 р.). Київ: НАОУ, 2018. С. 13-16.

3. Алещенко В.І. Психологічна реабілітація військовослужбовців в умовах бойової обстановки й післябою. *Актуальні проблеми психологічної допомоги, спеціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 3 червня 2015 р.). Київ: НАОУ, 2015. С. 134-138.

4. Андреев С.С., Шевченко М.М. Роль ідей Джуліо Дуе щодо повітряної війни в емпіричних узагальненнях у сфері національного спротиву України російській агресії. *Воєнна історія України: історична ретроспектива: матеріали міжвузівського науково-практичного семінару* (Київ, 31 жовтня 2024 р.). Київ: ЦП «Компринт», 2024. С. 39-43.

5. Березовська Л.І. Психічні стани військовослужбовців, що переживають наслідки військових дій. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах: матеріали наук.-практ. конф.* (Київ, 7 червня 2018 р.). Київ: НАОУ, 2018. С. 30-33.

6. Болтівець С.І. Національна мережа збереження психічного здоров'я і психологічної реабілітації учасників бойових дій. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах: матеріали наук.-практ. конф.* (Київ, 7 червня 2018 р.). Київ: НАОУ, 2018. С. 39-43.

7. Бортнікова О.Г. Моделювання державного управління системою формування мотиваційної готовності особового складу ЗСУ до збройного захисту України: методико-процедурний аспект. *Стійкість особового складу Збройних Сил*

України: актуальні питання емпіричного виміру та розвитку: матеріали IV науково-практичного семінару (Київ, 27 листопада 2025 р.). Київ: НДЦГПЗСУ, 2025. С. 5-10.

8. Блинов О.А. Организация работы отделения психологической реабилитации Ирпенского клинического госпиталя. *Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства*: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнського науково-практичного круглого столу (Ірпінь, 24 березня 2017 року). Ірпінь: Університет державної фіскальної служби України, 2017. С. 8-12.

9. Варивончик Д.В., Мальцев О.В., Кальниш В.В., Пишнов Г.Ю. Система психофізіологічної реабілітації військовослужбовців – ключова ланка у збереженні психічного здоров'я учасників антитерористичної операції. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 7 червня 2018 р.). Київ: НАОУ, 2018. С. 52-56.

10. Восні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України: монографія / колектив авторів; за заг. ред. А. М. Сиротенка. К. : НУОУ ім. Івана Черняховського, 2020. 176 с.

11. Гібридна війна: in verbo et in praxi: монографія / Донецький національний університет імені Василя Стуса / під. заг. ред. проф. Р.О. Додонова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 412 с.

12. Гроссман Д. Вбивство. Психологічна плата за навчання вбивати на війні і в мирний час / пер. з англ. Андрій Накорчевський; фаховий редактор Олег Фещовець. Львів: Видавництво «Астролябія», 2024. 560 с.

13. Зозуля О. С. Державне управління забезпеченням інформаційної безпеки України в умовах інформаційно психологічного протистояння: дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / НАДУ. Київ, 2017. 261 с.

14. Зозуля О.С., Печенюк І.С., Шевченко М. М. Паспортизація загроз військово-психологічній безпеці в інтересах підвищення ефективності державного воєнного управління. *Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції*: матеріали науково-практичної конференції (Київ, 3 червня 2015 року). Київ: НАОУ, 2015. С. 92-94.

15. Зубовський Д.С. Особистісне зростання учасників АТО у посттравматичний період. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 7 червня 2018 р.). Київ: НАОУ, 2018. С. 87-92.

16. Іванова Н.Г. Посттравматичні стресові розлади учасників антитерористичної операції. *Актуальні проблеми психологічної допомоги, спеціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 3 червня 2015 р.). Київ: НАОУ, 2015. С. 157-159.

17. Кіх А.Ю., Волянський О.М., Блинов О.А. Проблемні питання організації медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції на госпітальному етапі. *Актуальні проблеми психологічної допомоги, спеціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 3 червня 2015 р.). Київ: НАОУ, 2015. С. 169-171.

18. Кокун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С. Дослідження негативних психічних станів військовослужбовців *Актуальні проблеми психологічної допомоги, спеціальної*

та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 3 червня 2015 р.). Київ: НАОУ, 2015. С. 173-175.

19. Кружева Т.В., Роженственський О.О. Методика попередження психічних травм і подолання їх наслідків у представників різних етносів. *Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі XXI століття*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 22 – 26 травня 1997 р.): у 2 ч. Київ – Чернівці : КВГІ, 1997. Ч.2. С. 173-177.

20. Лисенко О. Гуманітарний вимір збройних конфліктів сучасності: спроба антропологічної рефлексії. *Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в XX – на початку XXI століть*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Житомир, 22 травня 2015 р.). Житомир: Полісся, 2015. С. 3-9.

21. Максименко С.Д. Психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції. *Актуальні проблеми психологічної допомоги, спеціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 3 червня 2015 р.). Київ: НАОУ, 2015. С. 15-17.

22. Олійник В.О. Програма психолого-психіатричної допомоги військовослужбовцям збройних сил Польщі. *Актуальні проблеми психологічної допомоги, спеціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 3 червня 2015 р.). Київ: НАОУ, 2015. С. 218-220.

23. Осьодло В.І. Zubovskiy D.C. Перевірка факторної структури україномовної методики «Опитувальник посттравматичного зростання». *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 7 червня 2018 р.). Київ: НАОУ, 2018. С. 177-182.

24. Осьодло В.І. Zubovskiy D.C. Посттравматичне зростання особистості учасників бойових дій: сучасний стан та перспективи. *Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства*: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнського науково-практичного круглого столу (Ірпінь, 24 березня 2017 року). Ірпінь: Університет державної фіскальної служби України, 2017. С. 143-148.

25. Стасюк В.В. Страх і паніка на війні: монографія. Київ: НУОУ, 2013. 290 с.

26. Твердохліб Ю.М. Інформаційно-психологічні операції у російсько-українській гібридній війні: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. / Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича. Чернівці, 2019. 219 с.

27. Теоретико-прикладні аспекти російсько-української війни: всеохоплююча оборона, розвиток та посилення спроможностей: монографія / колектив авторів; за заг. ред. М.В. Ковалю. К. : НУОУ, 2025. 212 с.

28. Чижевський С.О. Психологічна складова реінтеграційних заходів із звільненими з полону. *Стійкість особового складу Збройних Сил України: актуальні питання емпіричного виміру та розвитку*: Збірник матеріалів науково-практичних семінарів (Київ, 2022 – 2024 р.р.) Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2025. С. 329-336.

29. Шевченко М.М. Імагологія та проблеми формування воєнно-політичної свідомості українського суспільства в умовах маніпуляцій історичною інформацією. *Воєнна історія*. 2007. № 13. С. 99 – 106.

30. Шевченко М.М. Проблема виходу з війни: спроба соціально-філософської рефлексії. *Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства*: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнського науково-практичного круглого столу (Ірпінь, 24 березня 2017 року). Ірпінь: Університет державної фіскальної служби України, 2017. С. 234-238.

31. Шевченко М.М., Зозуля О.С., Лепіхов А.В., Храпач Г.С. Російсько-українська війна: особливості реалізації загроз державному суверенітету України та перспективи виходу з війни. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. № 2 (75). 2022. С. 6-15.

**Information about the author:**  
**Bortnikova Olena Hennadiivna,**  
Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor